

ХАРОБОТИЙНИНГ УЙҒОҚ СЎЗЛАРИ

Зоҳидов Рашид Ғозилович

Илмий раҳбар. Филология фанлари доктори (DSC) профессор.

Юсупов Адхам Аҳадович

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат унверситети

Ўзбек тили ва адабёти докторанти.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15716078>

Аннотация. Ушбу мақола олий таълим институтлари, академик лицей ва коллежлар ҳамда умумтаълим мактабларида матншунослик ва адабий манбушунослик алоқадор фанлар ўқитувчилари ва адабиётга қизиққан ҳар бир киши учун XVII асрнинг иккинчи ярмида Тошкентда таваллуд топган машҳур файласуф шоир ва мутасаввуф олим-Мавлоно Хароботий ҳақида, унинг бизгача етиб келган “Куллиёт”, “Маснавийи Хароботий” ва “Рисолаи ғакрийя” асарларида шариатнинг фикҳга оид масалалари, тасаввуфнинг асосий қоидалари, одоб-ахлоқ ҳамда ҳаётга нисбатан бўлган фалсафий муносабатлари маснавий усулида баён этилгани ва комил инсонни тарбиялаш йўлидаги аҳамияти ҳақида маълумот беради.

Калит сўзлар: Куллиёт, маснавий, рисола, тасаввуф, бурҳони қотиъ, ғиёс ул-луғат, ғакрийя, қўлёзма, тошбосма, мударрис.

Ўзбек халқи жаҳонга не-не забардаст алломаларни, шоиру фузалоларни етиштириб бермаган. Даврлар ўзгариб, айрим номлар тарих саҳифалари ичра яширинган бўлса, бошқалари мозий қирғин баротларида буткул унутилиб кетган. Лекин юрт тараққиётига улкан хизмати синган заҳматкаш инсонларнинг қилган ишлари, ижодий мероси халқ хотирасида абадий муҳрланиб, замонлар ўтиши билан яна қалқиб юзага чиқавераркан.

Абдуқайюм Махсум Хайробод (Хароботий ҳазратлари — “Хайробод эшон”) ҳам шундай улуғ зотлардан бири эди.

Мавлоно Хароботий XVII асрнинг иккинчи ярмида Тошкентда таваллуд топган машҳур файласуф шоир ва мутасаввуф олимдир. Унинг бизгача етиб келган “Куллиёт”, “Маснавийи Хароботий” ва “Рисолаи ғакрийя” асарларида шариатнинг фикҳга оид масалалари, тасаввуфнинг асосий қоидалари, одоб-ахлоқ ҳамда ҳаётга нисбатан бўлган фалсафий муносабатлари маснавий усулида баён этилган ва комил инсонни тарбиялаш йўлида хизмат қилган. 1917 йилгача Марказий Осиёда Хароботийнинг қўлёзма ва босма асарлари кенг тарқалган бўлса-да, бироқ, ҳаёти ва мероси ҳақида ҳеч қандай мақола эълон қилинмаган. Тошкентда тошбосма усулда етти марта чоп этилган китобларда ҳам, қўлёзма ҳолидаги манбаларда ҳам шоир ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳеч қандай маълумот илова қилинмаган. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида пойтахтимизнинг Чилонзор туманидаги Хайробод маҳалласида истиқомат қилаётган авлодлари баён қилган маълумотларга суяниб хулоса қилиш мумкин, холос.

Хароботий Тошкентдаги илм-маърифат ва диний камолот устуни бўлган Кўкалдош мадрасасида таҳсил олади. Мударрис макомига эришгач, ўзи ҳам мадрасада халфаларга устозлик қилган. Бир неча йил фаолият юритгандан сўнг муборак фарзни адо этиш мақсадида ҳаж сафарига отланган.

Макка ва Мадинани зиёрат этиб, ҳаж амалларини мукаммал адо этгач, Миср мамлакатига йўл олади. У ерда нафақат ўша даврнинг, балки ислом дунёсининг диний-маданий маскани дея эътироф этилувчи ал-Азҳар дорилфунунида диний ва дунёвий илмларни мукаммал эгаллаш мақсадида муттасил мутолаага берилади. Дорилфунуннинг комил толиби илмларидан бирига айланган Абдуқайюм Махсум ўз мақсадига эришганини англагач, 25 йилдан сўнг юртга қайтишга қарор қилади. Тошкентга қайтишида уларнинг оиласида янги чақалоқ дунёга келади. Туғилган фарзанд Суриянинг Шом шаҳрида таваллуд топгани учун унга Шомусофир деб исм қўйишади. Оғиздан-оғизга ўтиб келаётган ривоятларга кўра, Хайробод эшонни ҳозирги Чиноз атрофидаги қўрғонда Тошкент ҳокими кутиб олиб, унга ўзи хоҳлаган жойни макон қилиши мумкинлигини ҳурмат изҳори сифатида айтиб ўтади. Шунда Хароботий Макка-ю Мадинадан чўкмасдан келаётган оқ туя қаерда чўкса, ўша жойни танлашга аҳд этади. Туя юриб-юриб ҳозирги Хайробод маҳалласи ҳудудидаги тепалик ёнига чўкади. Хароботий шу ерни ўзига макон тутиб, такагоҳ қуради. Бир қанча муддат турли мадрасаларда толиби илмларга устозлик қилади. Кейин Қозон шаҳрига йўл олади. У ерда динни мустаҳкамлаш учун бош масжидда имом хатиб лавозимида хизмат қилиб, 10 йил мобайнида юксак обрў ва эътирофга мушарраф бўлади. Илм-маърифати, донишмандлиги билан донг таратиб, ўзи туғилиб ўсган юрти — Тошкентга қайтади. Солиҳ шогирди Саркорбойвачча бошчилигидаги элликдан зиёд оила ҳам устоз ёнида бўлмоқни шараф билиб, Тошкентга келади. Қозон шаҳридан ғишт ва бошқа бинокорлик материаллари келтирилиб, қозонлик усталар махсус чакиртирилади ва бу ерда ҳам Қозон шаҳридаги каби масжид, сағана ва бир неча хонали хонақоҳ қурилади.

Ўрни келганда бир гапни айтиш жоиз. Хароботий ижодини ўрганиш биздан анча аввал Хитойнинг Шинжон шаҳрида бошланган. 1980 йилда уйғур олими Азиз Собит томонидан бир қанча мақолалар эълон қилиниб, 1986 йилда эса “Маснавийи Хароботий”нинг қисқартирилган нусхаси китоб ҳолида нашр этилади. Бошқа уйғур олимларнинг мақолаларида эса Хароботий уйғур шоири сифатида талқин қилинган. 2003 йил 15 ноябрда уйғур олими Ҳурматжон Абдурахмон Тошкентда “Уйғур шоири Хароботий ва унинг адабий мероси” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳам ёқлайди.

Олимнинг ёзишича, Хароботийнинг қабри Шинжонда бўлиб, унинг исми Муҳаммад ибн Абдуллоҳдир. Бироқ, Хароботий Тошкентда яшагани ва унинг қабри ҳозирги Қатортол кўчасида экани аниқ. Хароботий ўзининг “Маснавийи Хароботий”сида ҳам Шош шаҳрини тилга олади. Жумладан:

Ўзини билмаган илму куллар, эй қуёш,

Тутқойсиз хуш, эй муллои шош, —

деб, ўзини шошлик мулла деб атади. Бу байтдан ҳам Хароботийнинг Тошкентда яшагани ва шу ерда нашъу намо топганини англаш қийин эмас. Бундан ташқари, Хароботий авлодларининг қўлида сақланаётган Хароботий масжидига қарашли вақф хужжатида ҳам Абдуқайюм Хароботий ва унинг фарзанди тилга олинади.

Яна бир баҳсли масала — Ҳурматжон Абдурахмон шоирнинг ижодини ўрганар экан, унинг “Куллиёт” ҳамда “Маснавийи Хароботий”си аслида битта асар бўлиб, кейинчалик иккига бўлиниб кетганини таъкидлайди. Аслида эса у иккита мустақил асардир.

Ўзбекистонда Хароботий ижодига мурожаат қилиш 2005 йилдан бошланди.

Маълумки, тасаввуфда суҳравардия, кубравия, қодирия, яссавия, чиштия, нақшбандия каби тариқатлар ва уларнинг кўплаб оқимлари бўлган. Хароботия ҳам тасаввуфдаги оқимлардан бири бўлиб, унинг йўли ва услуби ғоят оғирлигидан тарафдорлари кам бўлган. Харобот сўзининг таркибига келадиган бўлсак, хароб сўзи харобликни, от эса араб тилидаги кўплик шаклини билдиради. Демак, харобот атамаси харобалар маъносидадир. Истилоҳий маъноси эса “Бурҳони қотиъ” луғатида шаробхона ва бўзахона маъноларини ифодалайди. “Ғиёс ул-луғат”да ҳам майхонани билдиради, дейилган.

Аллоҳ ишкида маст бўлиб, Аллоҳдан ўзгани ўйламайдиган сўфийлар ўзларини хароботий деб билганлар. Абдуқайюм эшон хароботия оқимининг ашаддий тарғиботчиси бўлиб, Хароботий лақабини олса-да, вақт ўтиши билан унинг ҳаётида нақшбандия тариқати устунлик қилган. Аввалига у касб билан шуғулланмаслик, ободончиликка интилишдан воз кечишга чақирган бўлса, кейинчалик илмга интилиш, бирон касбнинг бошини тутиш, қариндошларга меҳрибонлик қилиш, олимларни ҳурматлаш, илмнинг фазилати, ҳозиқ табибнинг хислати, хайру эҳсоннинг фазилатини улуғлаш каби нақшбандия тариқати қоидалари унинг ижодида акс эта бошлайди. У “Рисолаи фақрийя”да хожагонлар тариқати ва нақшбандиянинг қоидаларидан ҳисобланган “Назар дар қадам”, “Сафар дар ватан”, “Хилват дар анжуман” каби тамойилларга амал қилишга чақиради.

Ёшлиқдан илмга, бадий сўз нафосатига интилиб яшаган Абдуқайюм Махсум ўз замонасининг илм-маърифат тарқатувчи собит зиёли уламоларидан бири бўлиш баробарида қалам аҳли орасида ҳам, оддий халқ орасида ҳам сўз санъаткори сифатида бирдек ардоқланган. Хароботий ҳазратлари қаламидан яралган пурмаъно байтларнинг мазмунини теран мушоҳада қилган одам унинг ботиний моҳиятини, тараннум этган эзгу ғояларини ички туйғу билан илғаши мумкин. Хароботийнинг “Маснавийи Хароботий” китобини ўқир эканмиз, энди у тамоман мавлавия тариқати аъзосига айланиб қолганини кўрамиз. “Маснавийи Хароботий”да у Жалолиддин Румийнинг кўплаб байтларини ўзбек тилига таржима қилиб, ўзининг бу байтлардан олган таассуротларини ҳам шеърга солиди. Натижада у халқ орасида “Мавлоно Румийнинг маънавий фарзанди” деган рутбага сазовор бўлади.

Хароботий асарларида ҳаётнинг кўплаб соҳаларига оид фикрларни кўриш мумкин. Жумладан, “Куллиёт”нинг “Солиҳ ва мунофиқ ҳақида” фаслида инсонларни солиҳ бўлишга чақирар экан, ваъдасида турмайдиган, бировларнинг омонатига хиёнат қиладиган кишилардан иложи борица қочишга даъват этади. “Нафсингни ўлдир, уни қатл қил”, — деб инсонларга тўғри йўлни кўрсатади, нафсга “ҳийланинг устозидур” деб баҳо беради. Яна бир жойда нафсни одамлар устидан ягона ҳукмрон бўлишни истаган подшоҳга, қалбни эса қалъага ўхшатади. Хароботий илмсизликни ҳам қаттиқ қоралаб, жаллодга илм ўргатсанг, ҳар бир одамни дорга осадди, деб ёзади.

Маълумки, Мансур Ҳаллож “Анал-Ҳақ” деган сўзи учун илми яхши бўлмаган, сўзнинг маъносини тушунмаган калтафаҳм кишилар томонидан дорга осилган. Хароботий ёзади: “Ей биродар, огоҳ бўлгинки, ҳар нарсайки олами улвийдиндур, жонни тарбият қилур ва ул нима нарсайки олами суфлийдиндур, танни тарбият қилур. Шу сабабдан, жон афлокий (осмоний) ва жисм ҳокийдурки, ҳар қайсиси ўз аслини тарбият қилур. Эй биродар таннинг қувватига мағрур бўлма, ким таннинг қувватига мағрур бўлса, бу дунёдин ғурур билан кетар”.

Олтин зангламаслиги қанчалик ҳақиқат бўлса, юқоридаги сўзлар ҳам вақтнинг бешафқат зарбаларига бардош бериб, ўз қадрини заррача йўқотмаслиги шунчалар рост. Бу уйғоқ сўзлар, сатрида дунё маҳзани яширин қайноқ байтлар асрлар қаҳқашонида биз авлодларни такрор ва такрор яхши инсон бўлишга, Ватан, жамият равнақи йўлида фидокорлик билан меҳнат қилишга, ёр-у, биродарларимизга меҳр-муҳаббатли бўлишга даъват этиб тураверади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Абдуллаева, З. А. Адабий матннинг жанр хусусиятлари ва тарихий-културологик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2018.
2. Аҳмедов, А. Ўзбек адабиётида матншунослик асослари. – Тошкент: Университет нашриёти, 2015.
3. Ғафуров, Н. Классик наср матнларининг илмий наشري ва таҳлили. – Тошкент: Фан, 2017.
4. Норматов, А. Адабий манбашунослик ва манбалар таҳлили. – Самарқанд: СамДУ наشري, 2020.
5. Азизкулов, Ш. Адабий мерос ва матншунослик масалалари. – Тошкент: Иқбол, 2019.
6. Раҳмонов, Н. Тасаввуф адабиёти тарихи ва таҳлили. – Тошкент: Истиқбол, 2021.
7. Қосимова, Г. Манбашуносликка кириш. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2018.
8. Аҳмедов, Б. Шарқ адабиётида тасаввуф ва ирфон анъаналари. – Тошкент: Маънавият, 2016.
9. Алимов, С. Адабий матннинг танқидий таҳрири. – Тошкент: Университет, 2020.
10. Ҳамидов, А. Туркий адабиёт тарихи: манбалар ва таҳлиллар. – Тошкент: Тафаккур, 2017.
11. Эргашев, Б. Кўҳна ёдгорликларимизнинг илмий наشري. – Самарқанд: СамДУ, 2022.
12. Ғаниев, С. Матншунослик: назария ва амалиёт. – Тошкент: Шарқ, 2019.
13. Азимжонов, А. Адабий меросимизни ўрганишда методологик ёндашувлар. – Бухоро: БДУ, 2020.
14. Шарифходжаев, Х. Қадимий манбалар ва уларнинг тадқиқи. – Тошкент: Адабиёт, 2018.
15. Юнусова, М. Тасаввуфий адабиётда мафкуравий таҳлил асослари. – Тошкент: Маърифат, 2019.
16. Каримов, И. Ўзбек классик адабиётида ижод ва шакл муаммолари. – Тошкент: Университет, 2015.

17. Исмоилов, У. Адабий танқид ва матн таҳлили. – Тошкент: Фан, 2017.
18. Мелибоев, Д. Кўҳна манбаларнинг матншунослик таҳлили. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2021.
19. Қораев, М. Адабий меросни ўрганишда манбашунослик асослари. – Тошкент: Шарқ, 2019.
20. Юлдошев, Н. Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ўзаро боғлиқлиги. – Тошкент: Университет, 2016.